

LIETUVA KAIP „ANTROJI TĖVYNĖ“ EMILIJOS PRŪSOS KŪRYBOJE

VIGMANTAS BUTKUS

Įvadas. Lietuvos tema latvių literatūroje atsirado ir įsitvirtino XIX a. septintajame–devintajame dešimtmetyje, pirmiausia ir daugiausia vaizduojant didingą senovės Lietuvos istoriją, kurią latvių tautinio romantizmo autoriai iš dalies savinasi, laikydami ją bendrabaltiška. Ši tema kaimynų literatūroje buvo palyginti dažna ir vėliau. Apie lietuvius, Lietuvą, jos istoriją yra rašę tiek žymūs klasikai (pavyzdžiui, Janis Rainis-Pliekšanas, 1865–1929; Janis Jaunsudrabinis, 1877–1962; Andrėjus Upytis, 1877–1970 ir kt.), tiek mažiau žinomi rašytojai. Lietuviškų motyvų netrūksta ir jau XXI a. išleistose latviškose knygose, tokių motyvų rasime Evos Martužos (1954), Gunčio Berelio (g. 1961), Laimos Kotos (buv. Muktupavela, g. 1962) romanuose, įvairių poetų eilėse. Kadangi grožiniai kūriniai, kuriuose plačiau ar siauriau aktualizuojama lietuviškoji tematika, lietuviškieji motyvai, nuo XIX a. Latvijoje skaičiuojami šimtais, lietuvių ir Lietuvos vaizdavimo ir vertinimo spektras juose nepaprastai platus: nuo realistiškai perteiktų Lietuvos vaizdų iki fantastinių jos ateities aprašymų, nuo romantinio Lietuvos poetizavimo, idealizavimo iki pašiepiamo, menkinamojo požiūrio į „leišiais“ vadinamus lietuvius ir jų aplinką.

Latvių, o dar intensyviau lietuvių literatūros istorikai nemažą dalį lietuviškosios tematikos latvių rašytojų kūriniių ar jų fragmentų jau yra analizavę, atsekę sąsajas su autorių biografijomis, jų pažiūromis, nuostatomis. Labiausiai minėtinos Kęstučio Nastopkos, Silvestro Gaižiūno, Lauros Laurušaitės atliktos analizės¹, paremtos eksplikuojama ar neeksplikuojama literatūrologinės imagologijos metodologija. Pastaroji skirta nagrinėti literatūrinis kitų šalių, tautų vaizdinius, *kito*, *kitokio*, *svetimojo* įvaizdžius ir yra išplėtotą tokių

¹ Žr. Kęstutis Nastopka, *Lietuvių ir latvių literatūrų ryšiai*, Vilnius: Vaga, 1971; Silvestras Gaižiūnas, *Kultūros tradicijos baltų literatūrose: XX a. paralelės ir kontaktai*, Vilnius: Vaga, 1989; Laura Laurušaitė, *Literatūra, mobilumas, imago: Lietuvių ir latvių XXI a. (e)migracijos patirtys*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.

mokslininkų kaip, pavyzdžiui, Hugo Dyserinckas, Manfredas Belleris, Małgorzata Świdarska darbuose. Į ją orientuotas ir šis straipsnis.

Vis dėlto dar didesnė dalis lietuviškąją tematiką, lietuviškuosius motyvus aktualizuojančių latvių literatūros kūrinių yra likę už analitinio imagologinio literatūrologų dėmesio lauko ribų. Vieni tokių – įvairių žanrų Emilijos Prūsos (Emilija Prūsa, slapyv. Grietiņa, 1878–1950) grožiniai tekstai. Straipsnio tikslas yra, remiantis imagologinės metodologijos teikiamomis galimybėmis, parodyti, koks šiuose tekstuose atsiskleidžia Lietuvos, jos vietų, jos istorijos, jos žmonių paveikslas, kokia to paveikslo specifika, kokių intencijų laikantis jis buvo kuriamas.

Asmeninės aplinkybės. XX a. pradžioje, gyvendama Peterburge, Emilija Dzenytė (Dzenīte) susipažino su žymiu mokslininku baltistu, Lietuvos simpatiku Eduardu Volteriu (1856–1941), ten pat susipažino ir susituokė su lietuvių finansininku, visuomenės veikėju Adomu Prūsu (1878–1939), tapdama Prūsa. Tai buvo patys svarbiausi asmeniniai postūmiai jai suartėti su Lietuva. Prūsa išmoko lietuviškai, visą laiką labai domėjosi Lietuva, lankydavosi vyro tėviškėje netoli Svėdasų, o 1918–1922 m. gyveno iš pradžių Vilniuje, vėliau trumpai Kaune. Autobiografijose apie gyvenimą šiuose miestuose ji rašo:

1918 m. persikėlėme į Vilnių ir išgyvenome tris okupacijas: vokiečių, bolševikų ir lenkų. Bolševikmečiu dirbau Vilniaus universiteto bibliotekoje užsienio kalbų skyriaus kartotekininke. Vadovavo prof. E. Volteris. Ateinant lenkams, visi buvome priversti palikti gražųjį Gedimino miestą ir persikelti į Kauną.²

Apie savo gyvenimą Lietuvos laikinojoje sostinėje Kaune galiu tik pasakyti: aktyviai dalyvauju savo antrosios tėvynės [*savas otrās tēvijās*] visuomeniniame gyvenime, rašau ir auginu savo vaikus. Žiemas leidžiu Lietuvoje, vasaras – Latvijoje.³

1922 m. Prūsa su vyru išsiskyrė, persikėlė į Pliavinius, miestelį prie Dauguvos, esantį pusiaukelėje tarp Rygos ir Daugpilio, kuriame ir gyveno iki mirties. Latvių kultūros istorijoje kalbama apie XX a. trečiajame-ketvirtajame dešimtmetyje egzistavusią Pliavinių „menininkų koloniją“ (*Pļaviņu*

² Emilija Prūsa, „Mana dzīve“, in: Jānis Ķelpe, *Sieviete latvju rakstniecībā: Autobiogrāfijas un apskati*, Jelgavā: K./S. „Jelgavas Ziņas“ izdevums, [1936], p. 69.

³ Emilija Prūsos (Grietiņa), „Autobiogrāfija“, in: *Atziņas: Latvju rakstnieku autobiogrāfijas*, Kārļa Egles sakārtojums un bio-bibliografija, 2. sēj., Cēsis – Rīga: O. Jēpes apgādībā, 1924, p. 299–300.

„mākslinieku kolonija“), kurią sudarė ten gyvenę ir kūrę rašytojai, dailininkai su prie jų prisidėdavusiais plačių kultūrinių aspiracijų vietiniais inteligentais. Gaižiūnas akcentuoja, kad net trys tų menininkų buvo aktyviai Lietuvos temą savo kūryboje plėtoję rašytojai: Janis Jaunsudrabinis, Karlis Štralas ir Emilija Prūsa⁴. Jie netgi gyveno netoli vienas kito: „Pliavinios yra dešiniajame Dauguvos krante. Apylinkės čia tikrai malonios. Dėl to šį miestą pamilę menininkai ir rašytojai. / Šalia Janio Jaunsudrabinio čia gyvena Emilija Prūsa ir Karlis Štralas“⁵.

Būtent trečiasis-ketvirtasis praėjusio amžiaus dešimtmetis Prūsos gyvenime yra pats produktyviausias: ji parašo ir išleidžia kelis romanus, kelis apsakymų rinkinius, kelias pjeses, dvi knygas vaikams, poezijos rinkinį, parengia ir išleidžia pačios versta lietuvių prozos antologiją *Lietuva sveikina* (*Lietava sveicina*, 1935), kurioje latvių skaitytojus supažindina daugiau nei su pusšimčiu lietuvių rašytojų, paskelbia daug straipsnių, dalis kurių yra skirta Lietuvos istorijai, lietuvių kultūrai, literatūrai, Lietuvos moterų organizacijoms ir jų veiklai. Jau ketvirtojo dešimtmečio viduryje pasirodžiusioje daugiatomėje *Latvių literatūros istorijoje* fiksuojama: „Ypatingą vietą Emilija Prūsa užima kaip lietuvių gyvenimo vaizduotoja. Daug apsakymų siužetų paimti iš įvairių laikotarpių lietuvių gyvenimo“⁶.

Susižavėjimas ir rūpestis Vilniumi. Didžioji minimų apsakymų dalis, surinkti iš periodikos, buvo perpublikuoti 1927 m. išėjusiam Prūsos trumposios prozos rinkinyje *Bendro gyvenimo grūstyje* (*Sadzīves burzmā*). Jie labai įvairaus pobūdžio: vieni (auto)biografiški, artimi dokumentinei prozai, kiti angažuoti visuomeniškai, kupini lietuviškojo patriotizmo, treti sentimentalūs, melorodramatiški. Dominuojanti veiksmo vieta yra Vilnius, rečiau Kaunas ar kitos Lietuvos vietos. Abiem didiesiems Lietuvos miestams jaučiamos aiškios autorės simpatijos, ypač – Vilniui. „Vilniaus poezija slypi Dievo duotose grožybėse. [...] Katalikiškai mistišką Vilniaus atspalvį paryškina vartai su Dievo Motinos paveikslu Didžiojoje gatvėje, prieš kuriuos visiems reikia nusiimti kepurę“⁷, – rašoma jos straipsnyje „Vilniaus charakteris“.

⁴ Žr. Silvestras Gaižiūnas, *op. cit.*, p. 104–105.

⁵ Pēteris Luste, „Pie Emīlijas Prūsas un Kārļa Štrāla“, in: *Skolu Dzīve*, Rīga, 1937, Nr. 8, p. 19.

⁶ Austra Dāle-Keniņa, „Emīlija Prūsa“, in: *Latviešu literatūras vēsture*, virsredaktors Ludis Bērziņš, 4. sēj., Rīgā: Literatūra, 1936, p. 355–356.

⁷ Emīlija Prūsas, „Viļņas raksturs“, in: *Latvis*, Rīgā, 1923-03-03, p. 6.

Lietuvos sostinei poetizuoti, ja gėrėtis ir džiaugtis skirtas anksčiau nei apsakymai sukurtas Prūsos eilėraštis „Vilnius“ („Viļņa“, 1920). Jame poetizuojamos visos pagrindinės miesto gyventojų tautinės grupės: lietuviai, kuriems nuo pilies griuvėsių moja Gediminas, šabą švenčiantys žydai, pusiau prancūziškai kalbantys „[l]enkų ponai, gražios [jū] damos“⁸. Miesto panoramą centruoja Neries upės vaizdas, įrėmina pavasariškai gamtiški vaizdiniai, pirmo ir paskutinio posmų pradžioje kartojant eilutę „Vilnius supasi žieduos“, o užbaigiamas kūrinys vienareikšmiu neeilinės emocinės, estetinės Vilniaus vertės konstatavimu ir jį įtvirtinančiu retoriniu klausimu: „Nėra daugiau kitos tokios vietos, / Ko gi dar ilgisi kvaila širdis? [Nav vairs otras tādas malas, / Muļķa sirds ko ilgojas?]⁹“.

Apsakymas „Kovos dėl Vilniaus“ („Cīņas ap Viļņu“), kurio pirmoji publikacija dienraštyje *Latvis* 1924 m. turėjo paantraštę „Komunistų ir lenkų okupacijų vaizdai“, yra nuspalvintas aiškiais autobiografiniais štrichais, mat viena jo veikėja, kaip ir autorė, irgi dirba Eduardo Volterio vadovaujamoje Vilniaus universiteto bibliotekoje. Pasakojimas koncentruojamas apie bolševikų, paskui lenkų įvykdytą Vilniaus okupaciją. Vaizduojama: bolševikinio smurto atmosfera (grasinama mirtimi popams, buržujams, vadinamiesiems spekuliantams: „Visur mirtis ir mirtis“¹⁰); aršios gatvių kovos tarp lenkų ir bolševikų pulkų; lenkų valdžios vykdoma miesto nulietuvinimo politika („Lenkai pabaigė, ką raudonieji buvo pradėję – lietuvių inteligentijos sunaikinimą“ (SB, 141)). Tačiau tokias dramatiškas pervartas vaizduojančio kūrinio pabaiga yra netikėtai rami, netgi viltinga:

Vienintelis iš lietuvių atgimimo darbininkų, kurių nepalietė nei vokiečių, nei bolševikų, netgi nei lenkų okupacijos veikėjai ir jų tarnai, buvo senasis dr. Basanavičius [Dr. Bazanovičs], literatas ir senovės tyrinėtojas. Senas ir liguistas šis „Aušros“ epochos darbininkas knaisiojosi po savo nesuskaičiuojamas apdulėjusias knygas. Gatvių kovos, patrankų triukšmas – visa tai turėjo įvykti: tai gimdymo konvulsijos, gimsta nauja epocha mažų tautų gyvenime. Taip pat ir Lietuvos. (SB, 142)

Vilniaus praradimo tema pratęsiama apsakyme „Protėvių vaiduokliai“ („Senču ērmi“, 1926–1927). Po lenkų okupacijos vienas kitą mylintys ir tuoj

⁸ Greetiņas (Emilijas Prūsas), „Viļņa“, in: *Latvijas Wehstnesis*, Rīgā, 1920-08-16, p. 2.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Emīlija Prūsa, *Sadzīves burzmā: Noveles*, (ser. *Māju un ģimeņu bibliotēkas Nr. 19*), Rīgā: A. Raņķa grāmatu tirgotavas apgādībā, 1927, p. 124; toliau nurodant šią knygą tekste vartojama santrumpa SB ir puslapiai.

susituokti turėję lietuvių tautybės vaikas ir mergina dėl persekiojimo priversti skubiai palikti miestą. Juos už demarkacijos linijos paslapčia, bet sėkmingai išveda žydas vedliui itin simbolišku vardu Mozė. Ne mažiau nei šis neįmantrus siužetas, kūrinyje svarbūs įvairių Vilniaus vietų aprašymai: Gedimino kalno, katedros su mišias aukojančiu kunigu Juozu Tumu-Vaižgantu, Petro ir Povilo bažnyčios, etc. Taip pat svarbūs įvairūs autorės nukrypimai į Lietuvos senovę, pavyzdžiui, sapne pasirodantys senieji kunigaikščiai ar bėgliams iš Vilniaus prieš akis išnyrantis „dar vienas protėvių vaiduoklis – [Trakų] pilies mūrai ežero saloje“ (SB, 167).

Būtent dėl fragmentiškų Vilniaus miestovaizdžio aprašymų, apskritai dėl dėmesio Vilniui, o ne dėl siužetinės visumos, kuri yra banaloka ir sentimentali, minėtini dar du Prūsos apsakymai: „Katalikų dvasininkas“¹¹ („Katojų garīdznieks“, 1925) ir „Rasa“¹² (1926). Pavyzdžiui, pastarajame pasakojama apie tai, kad Petro ir Povilo bažnyčia, pasak legendų, pastatyta buvusios pagonių deivės Mildos šventyklos vietoje, aprašomi reguliarūs pasivaikščiojimai po miestą: „Dažniausiai jos aplankydavo Gedimino pilies griuvėsius, vadinamąją Aukštutinę Vilniaus pilį. Nuo Gedimino piliakalnio buvo galima apžvelgti visą miestą ir apylinkes, o čia pat kalno papėdėje mėlynus vandenį tyliai tekino Neris, arba Vilija“ (SB, 229). Abiejuose šiuose apsakymuose vėl vienaip ar kitaip aktualizuojama Vilniaus okupacija, kuri Prūsos buvo išgyvenama asmeniškai ir labai skaudžiai.

Kristina Vaisvalavičienė taikliai pastebi, kad aštrūs vieši rašytojos pasakymai dėl Vilniaus okupacijos disonavo su kitų to meto latvių literatų laikysena ir visiškai „nesutapo su oficialiąja Latvijos valdžios politika“¹³ šiuo klausimu. Lietuvos spaudoje paskelbtame „Atvirame laiške latvių visuomenei“, kuriame išdėstytų minčių, kaip galima suprasti iš laiško pradžios, nepublikavo Latvijos spauda, Prūsą gėdino latvių laikraštiniukus, „kurie rašo lenkų naudai“, apeliavo į savo tautiečių jausmus, dėl Vilniaus priklausomybės kviesdama besąlygiškai palaikyti lietuvių pusę: „[s]akykit lenkams: mes esam maža tauta ir nenorime būt mažųjų tautų i[š]davikais“¹⁴.

¹¹ Pirmoji jo versija, publikuota žurnale *Savaitė (Nedēļa)*, buvo pavadinta „Kunigas Iksas“ („Kunigas Iks“).

¹² Tai kūrinio veikėjos vardas.

¹³ Kristina Vaisvalavičienė, *Lietuvių ir latvių periodika vaikams (1918–1940 (1944))*: Literatūriniai ir sociokultūriniai aspektai: Daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2020, p. 84.

¹⁴ Greetina (Emilija Prusienė), „Atviras laiškas latvių visuomenei“, in: *Lietuva*, Kaunas, 1920-10-08, p. 4.

Po kelerių metų rašytame straipsnyje apgailestavo: „Iš Lietuvos yra pavogtas ne tik geras žemės gabalas, bet ir brangiausias senosios kunigaikščių galybės paminklas – Vilnius su Gedimino pilies likučiais [...]. / Ši senovė ir mums, latviams, yra brangi“¹⁵.

Meniniu žodžiu Vilniaus ir jo krašto okupacijos tema konceptualiausiai ir kondensuočiausiai atskleista Prūsos eilėraštyje „Lietuva“ („Leetava“, 1921). Eilėraštis lyg ir skirtas visos Lietuvos, jos grožio, jos senovės didybės apdainavimui, bet didesnioji jo pusė – tai apgailestavimas dėl teritorinių praradimų, smerkiant lenkų užkariautojus, ir svajonės apie atsuoliuojantį „Baltąjį raitelį“, t. y. Vyčių su kalaviju rankoje, kuris išvys priešus, išlaisvins Vilnių, Trakus ir nuskubės vaduoti Klaipėdos, paskutiniąją kūrinių eilutę dėl šių svajonių prisipažįstant: „Ar mirażas tai, ar sapnas? Nežinau“¹⁶.

Dėmesys Lietuvos istorijai ir atgimimui. Estetine prasme mažiausiai įtaigūs atrodo tie Lietuvos temos Prūsos apsakymai, kuriuose vaizduojamos meilės peripetijos („Nuodėmės bendrininkas“ („Grėka biedrs“, 1925), „Dvi vaško žvakės“ („Divas vaska sveces“, 1929)) ir pamestinukų, našlaičių globos istorijos („Neregio šypseną“ („Aklā smaids“, 1925), minėtasis „Katalikų dvasininkas“). Juose nuslystama į pernelyg jausmingą sentimentalumą, veikėjų charakteriams stinga psichologinio įtaigumo. Imagologiškai įdomiausi yra pavieniai šių kūrinių fragmentai, susiję arba su bendresnėmis vaizduojamo laikmečio Lietuvos istorinės situacijos charakteristikomis (knygnešystė, nepriklausomybės kovos), arba su veiksmo vietos aprašymais. Iš pastarųjų išskirtini poetiški Kauno vaizdiniai.

„Nuodėmės bendrininke“ pastojusios merginos savižudybe pasibaigusi žydų jaunuolio ir lietuvaitės meilės drama klostosi „vien[oje] varginiausių Kauno miesto dalių, vadinamojoje Slabadoje“, iš kurios atsiveria išvaizdi Žaliakalnio (*Zaļais kalns*) panorama kitame Neries krante: „Ten soduose prie mažų namelių gieda lakštingalos, o mėnulio pilnatis sklendžia virš senų bažnyčių bokštų. Žvaigždėtas dangus dengia žiedais išsipuošusią žemę“ (SB, 181, 182). Ne mažiau poetiškas, dėl to su pagrindiniais siužetiniais įvykiais irgi kontrastuojantis Kauno miestovaizdis kuriamas ir „Neregio šypsenoje“, kurios pagrindinis personažas yra vargstančiais našlaičiais pasiaukojamai besirūpinantis lietuvis kunigas:

¹⁵ Emilija Prusas, „Treschà Wiļņas eeņemschana“, in: *Latvis*, Rīgā, 1923-03-23, p. 1.

¹⁶ [Emilija Prūsa], „Leetava“, in: *Jaurības Tekas*, Rīgā, 1921, Nr. 5-6, p. 354.

Jis [kunigas] pasiekė aukščiausią Žaliakalnio vietą, nuo kurios apžvelgė senąjį Kauno kvartalą su katedra, centrinę dalį, Karmelitus, Šančius, Nemuną ir ažuolais apaugusį Aleksoto krantą, už kurio driekėsi viensėdžiais nusėta derlinga Suvalkijos lyguma.

„Kokia graži esi, mūsų žeme, ir kokia varginga ir nelaiminga“, vėl sumurmėjo jis pats sau. (SB, 172)

Iš kitų lituanistinės tematikos kūrinių išsiskiriančio pagrindinio veikėjo lietuvio paveikslą rašytoja kuria apsakyme „Kaimo Sokratas“ („Sądžas Sokrats“, 1927). Tai vargingai gyvenantis savamokslis kaimietis, kuris beveik nieko nedarba, visus buitinius, ūkinius nemažos šeimos reikalus yra užkroves ant žmonos pečių, o pats už paskutines lėšas perkasi knygas, skaito, šviečiasi, moko tris savo vaikus skaityti ir rašyti, bet moko lenkiškai ir juokiasi iš jų lenku vadinančių kaimynų „litvomanų“. Diskusijoje su pastaraisiais lietuvius apibūdina kaip pasyvią, tingią, nerangią tautą, o diskusiją užbaigia tokia išvada: „savo klestėjimo epochą ji [lietuvių tauta] išgyveno [kunigaikščio] Kęstučio laikais. Dabar ji artėja prie senatvinio marazmo“ (SB, 113). Apsakymo epilogė nuo XX a. pradžios laikmečio peršokama į nepriklausomos Lietuvos laikus, kai kaimo Sokrato jau nebėra tarp gyvųjų, o buvę jo diskusijos partneriai „litvomanai“ konstatuoja jį klydus, nes lietuvių tauta „kaip feniksas pakilo iš pelenų“ (SB, 121).

Būtent toks – atgimstančios, iš labai sunkios istorinės, geopolitinės, sociokultūrinės padėties išsivaduojančios, prisikeliančios – lietuvių tautos vaizdinys sudaro nemažos dalies meninių ir publicistinių Prūsos tekstų apie Lietuvą idėjinį branduolį. Didelį dėmesį skiriant prisikėlimą sąlygojusiems veiksniams: draudžiamų lietuviškų knygų platinimui, slaptosioms lietuviškoms mokykloms, apskritai tautiniam sąmonėjimui, jo plitimui. Pāstarosios temos pagrindinės apsakymuose „Kontrabandininko Kalėdos“ („Kontrafaktora Ziemassvētki“, 1925), „Pavojinga mokykla“ („Bīstama skola“, 1933) ir pačiame didžiausiame rašytojos kūrinyje apie Lietuvą – romane *Kunigas Kairys* (*Kunigass Kairis*, 1930).

„Kontrabandininko Kalėdose“¹⁷ veiksmas lokalizuojamas pasienio miesteliuose Kybartuose ir Eitkūnuose, vaizduojant Kalėdų naktį pavojingą patriotinį darbą dirbančius lietuvių knygnešius. Vienas jų – dėl prastos bolševikinės šlovės žinomas istorinis asmuo Vincas Mickevičius-Kapsukas, kurį autorė paverčia pagrindiniu kūrinio personažu. Panašu, kad jis

¹⁷ Pirmoji apsakymo versija, publikuota dienraštyje *Latvis*, vadinosi „Kontrabandininko Kalėdų naktis“ („Kontrafaktora Seemswehtku nakts“).

pasirinktas dėl to, jog būtų galima pademonstruoti kontrastą tarp jo jaunystės tautinių, lietuviškų ir vėlesnių antlietuviškų, bolševikinių pažiūrų:

[...] tik juokdarys Likimas [vėliau] jį padarė kitu žmogumi ir jaunatvišką jo širdies liepsną pavertė raudonąja komunizmo ugnimi. Taip, Mickevičius, prisimęs vardą Kapsukas, komunistų valdžios laikais Vilniuje buvo „raudonosios Lietuvos“ prezidentas ir sodino į Lukiškių kalėjimą savo tautos nacionalistus, taip pat ir poetą Liudą Girą. Tačiau palikime tuos laikus. Pasižiūrėsime į Mickevičių šį Kalėdų vakarą, kai jis dar buvo doras lietuvis [*labs lietavis*]. (SB, 98)

Moksleiviams skirtame mėnraštyje *Latvijos Jaunimas* (*Latvijas Jaunatne*) Prūsa publikavo apsakymą „Pavojinga mokykla“, kurio pradžioje paaiškina lietuvius anksčiau patyrus priespaudą ir persekiojimą dėl draudžiamo lietuviško rašto. Toliau vaizduojama Grikiapeliuose veikianti slaptoji lietuviška mokykla, kurią lanko mažasis Pranukas, o mokytojas Kamenskis jį ir kitus kaimo vaikus moko ne tik lietuviškai skaityti ir rašyti, bet ir pasakoja jiems apie didingą Lietuvos senovės istoriją, apie dramatiškus 1863 m. įvykius¹⁸. Kūrinys baigiamas tuo, kad caro žandarai mokytoją areštuoja.

Tiek pagrindinis apsakymo personažas Pranukas, tiek mokytojas turi realius istorinius prototipus. Tai Grikiapeliuose gimęs, augęs ir slaptąją mokyklą ten lankęs buvęs rašytojos vyras Adomas Prūsas ir jį mokęs tų vietų „daraktorius“ Pranas Kaminskas, kurį pats Prūsas mini savo autobiografinėje knygoje *Gyvenimo keliai*: „Grik[ia]pelių kaimo ūkininkas Pranas Kaminskas, surinkęs dešimtį mano vienmečių, eidamas pas kiekvieno tėvus iš eilės, lietuviškai skaityti, o daugiausia poterių mus mokė“¹⁹. Nemažą šios knygos fragmentą, matyt, skaičiusi jo rankraštį ar mašinraštį, rašytoja metais anksčiau nei pasirodė pati knyga perpasakoja Latvijos moksleiviams skirtame rašinyje „Lietuvių berniukas“. Perpasakojama ir apie slaptąją Prano Kaminsko mokyklą: „Kai vaikai būdavo pamokose, pats Pranas visą laiką dairydavosi pro langą, ar neateina rusų žandarai, o vienas mokinių stovėjo sargyboje gatvėje“²⁰.

¹⁸ Žr. Emilijas Prūsas, „Bistama skola“, in: *Latvijas Jaunatne*, Rīgā, 1933, Nr. 10, p. 290.

¹⁹ Adomas Prūsas, *Gyvenimo keliai, 1878–1938: [Autobiografija]*, Marijampolė: [s. n.], 1938, p. 41.

²⁰ Emilija Prūsas, „Lietuviešu puika: Iz A[doma] Prūsas autobiogr[ā]fijas“, in: *Latvijas Jaunatne*, Rīgā, 1937, Nr. 1, p. 18. Paties autobiografijos autoriaus ši situacija nupasakojama taip: „Pamokų metu statydavome vieną mokinių į žvalgybą, arba pats mokytojas, lauke su-bildėjus, pro langą žiūrėdavo, ar nesivelka rusų žandarai“ (Adomas Prūsas, *op. cit.*, p. 41).

Perpasakodama vyro autobiografiją, o ypač rašydama apsakymą „Pavojinga mokykla“, Prūsa labai idealizuoja su slaptu mokymu susijusias realijas. Idealizuojantis, pakylėtas slaptųjų mokyklų, lietuviškos spaudos platinimo, pasipriešinimo rusifikacijai ir polonizacijai, lietuvių tautinio sąmonėjimo vaizdavimas sudaro romano *Kunigas Kairys* pagrindą. Jame aprašomas Lietuvos provincijos gyvenimas XIX a. pabaigoje, dalis veiksmo irgi vyksta Grikiapelių (*Grikopelū*) kaime, o vienas svarbiausių personažų yra mokytojas Kamenskis (Kaminskas), vaizduojamas kaip entuziastingas, pasiaukojantis lietuviybės skleidėjas. Romano veiksmą, įpinant meilės linijas, stengiamasi centruoti apie patriotiškai nusiteikusio kunigo Kairio portretą, deja, siužetas lieka išdrikęs, romanui trūksta struktūrinio, kompozicinio vientisumo, vietomis net stilistinio sklandumo. Dirbtinokas atrodo į šviesius Lietuvos nepriklausomybės laikus staiga nukeliantis kūrinio epilogas. Latvių kritika iš karto pastebėjo, kad knygos visumai labiausiai kenkia ilgi publicistiški intarpai, kuriuose, daugiausia Kamenskio lūpomis, perteikiama Lietuvos istorija, jos kelias į nepriklausomybę (kartais tai ištisi romano skyriai, pavyzdžiui: „Vytautas Didysis“, „Liublino unija“, „Lenkų-lietuvių maištas 1863 m.“).

Prakalboje lietuviškam romano vertimui, teisindamasi dėl šių intarpų, autorė rašo:

Bet daugelis [latvių] skaitytojų išreiškia man padėką už tai, kad supažindinau juos su skaudžia Lietuvos praeitimi, kuri, tariant karčios tiesos žodį, retą kurį latvių tejaudina, ir tokiu būdu, tikiuosi pateisinti savo romano lytį [formą]. Ši savo darbą aš laikau abiejų tautų susiartinimo siekimu ir, savaime suprantama, rašiau tik tam, kad mano tautiečiai latviai įsigilintų į Lietuvos senovę, ją pažintų ir suprastų. Todėl, lietuviai skaitytojai, atleiskit, jei šiame romane rasite ką nors per daug jums žinomo ir paprasto.²¹

Bendroji intencija aprašyti kovą dėl lietuviybės, dėl lietuviškosios kultūros, taip pat ir kai kuriais paskirais bruožais romanus truputį primena Juozo Tumo-Vaižganto *Pragiedrulius*. Vienas šių bruožų – lietuvybei prielankių žmonių tarp Lietuvoje gyvenančių kitataučių ieškojimas: tokiu Prūsos kūrinyje palaipsniui tampa miestelio policijos viršininkas rusas, savo lietuviškų šaknų netikėtai imasi ieškoti anksčiau polonofiliškas pažiūras deklaravęs

²¹ Autorė, „Prakalba vertimui“, in: Emilija Prūsienė, *Kunigas Kairys: Romanas*, vertė A. Domantas-Sakalauskas, Kaunas: „Žinijos“ bendrovės leidinys, 1933, p. 8. Vertimas nėra visiškai identiškas originalui, nes kūrinio tekstą lietuvių skaitytojams rašytoja šiek tiek pakoregavo.

dvarininkas lenkas. Patys lietuviai romane apibūdinami kaip nuoširdūs, svetingi, religingi, smalsūs, imlūs, uždari (pavyzdžiui, „Lietuvis iš prigimties yra uždaras, nemėgsta kalbėti apie savo vidinius išgyvenimus“²²). Pastebima, kad jie mažiau apsišvietę nei latviai, čia pat priduriant pateisinimą: „Matome, kad ne lietuvių tautos dvasios tingumas [*tautas gara laiskums*] jį padarė tamsų, bet vien išorinės aplinkybės“²³. Tų išorinių aplinkybių nušvietimui romane specialiai skiriama daug vietos.

Puikiai pažinodama Lietuvos istoriją, jos žmonių gyvenimą, Prūsa išvengia kitiems lietuvišką tematiką plėtojusiems latvių autoriams būdingų nepagrįstų šabloniškų apibendrinimų, stereotipų. Vis dėlto du iš šalies žiūrint labiau į akis krintančius stereotipinius XX a. pradžios lietuviškumo atributus aktualizuoja ir ji. Ir ne tik romane, bet ir kituose kūriniuose. Tai rūtų ir kryžiaus vaizdiniai. Net „romano pavadinimas buvo sumanytas *Kryžius*, kurių Lietuvoj pakelėse labai daug“, tik vėliau rašytoja paklaūsiusi leidėjo, kitų literatų patarimo ir davusi knygai „grynai lietuvišką pavadinimą *Kunigas Kairys*“²⁴. Atkreiptinas dėmesys, kad romane yra išplėtotas epizodas apie carinės valdžios nurodymą nugriauti kryžius, koplytėles, kurie vėliau pamažu žmonių atstatomi. Kryžiai minimi ir kitose romano vietose.

Prūsos kūryba, tiek lituanistinė, tiek ir visa kita, nepasižymi labai aukštu meniškumu – tai akcentuoja kone visi anuometiniai kritikai, anuometiniai ir vėlesnių laikų literatūros istorikai. Tačiau dauguma jų negaili pagiriamųjų žodžių jos pjesei *Baltasis raitelis* (*Baltais jātnieks*), kuri buvo sukurta romano *Kunigas Kairys* pagrindu ir kurios premjera įvyko 1936 m. pradžioje. Štai keli pavyzdžiai: „Šioje dramoje Prūsa pademonstruoja gilų įsijautimą ir puikią išraišką charakterizuodama [meninius] tipus“²⁵; tai esąs „iškiliausias dramaturginis Em. Prūsos darbas. Religingoji Lietuva su savomis melodingai sielvartingomis dainomis ir žalių rūtų vainikais iškyla prieš mūsų dvasios akis: čia ir tautos dvasios liepsnas malšinanti nukryžiuotojo skulptūrėlė pakelėje, ir šviesus kunigo, pasiaukojančiai vedančio tautą, paveikslas“²⁶. 1936 m. išėjusiame *Latvių literatūros istorijos* 4-ame tome *Kunigas Kairys* tik paminimas, o pjesė pristatoma gana plačiai, konstatuojant: „Vertingiausiu

²² Emilija Prūsas, *Kunigass Kairis: Romans*, Rīga: A. Gulbja Romanu biblioteka Nr. 40, 1930, p. 24.

²³ *Ibid.*, p. 111.

²⁴ Autorė, *op. cit.*, p. 8, 9.

²⁵ Jānis Ķelpe, „Emilijas Prūsas literāriskā darbība“, in: Jānis Ķelpe, *op. cit.*, p. 77.

²⁶ Marta Grimma, „Emilijas Prūsas *Baltais jātnieks* Dailes teātrī“, in: *Sievietes Pasaule*, Rīgā, 1936, Nr. 5, p. 16.

Emilijos Prūsos dramaturginiu darbu reikia pripažinti romano *Kunigas Kairys* dramatinę *Baltasis raitelis* [...]. Autorė pateikia to meto lietuvių gyvenimui būdingus gyvus ir išbaigtus vaizdinius²⁷.

Svarbiausios pjesės sėkmės priežastys, reikia manyti, buvo dvi. Pirmoji, dramatinio atsiskyrimo ilgą intarpą apie Lietuvos istoriją, atsiskyrimo mažiau reikšmingų siužetinių linijų, o likusios trumpintos ir suregztos tvirtesniais priežastiniais ryšiais. Antroji, pjesę režisavo žymiausias to meto latvių režisierius Eduardas Smilgis (1886–1966), scenografiją jai kūrė talentingas dailininkas Oto Skulmė (1889–1967), o vaidino garsūs aktoriai. Kadangi pjesė nebuvo publikuota, visi apie ją rašiusieji rėmėsi spektaklio²⁸ išpūdžiais.

Išvadinis apibendrinimas. Apibendrinant reikia pabrėžti, kad Emilija Prūsa buvo turbūt vienintelė latvių rašytoja, kuri Lietuvos praeities ir dabarties gyvenimą vaizdavo tarsi „iš vidaus“, lyg matytų jį lietuvių akimis, nes puikiai jį pažinojo. Galima sakyti, kad rašytoja gyveno ne tik Latvijos, bet ir Lietuvos aktualijų, įvykių, jos gyvenimo ritmu. Vienas geriausių to liudijimų – skrydžiui per Atlantą skirtas jos eilėraštis „Lietuva, neliūdėk!“ („Leetawa, neskumsti!“, 1933), parašytas ir publikuotas tepraėjus vos kelioms dienoms po lakūnų žūties. Eilėraštis, kaip paprastai ir būdinga tokio tipo proginei poezijai, kupinas patoso, žuvę lakūnai lyginami su senaisiais Lietuvos kunigaikščiais, knygnešiais, o fikciniu adresatu pasirinkta Lietuva ramina ir guodžiama žodžiais: „Daug prarasta, tačiau nesielvartauk: / Tavo tautos glėby glūdi didi jėga“²⁹.

Prūsa kūriniuose vaizduoja sunkų Lietuvos kelią laisvės ir nepriklausomybės link, liūdesį dėl ją išstinkančių praradimų (tremčių į Sibirą, Vilniaus ir jo krašto likimo, skrydžio per Atlantą baigties), džiaugsmą nepriklausomos Lietuvos gyvenimu, kuris ne itin meniškai, bet turbūt plačiausiai atskleistas finaliniame romano *Kunigas Kairys* skyriuje „Naujoji Lietuva“ („Jaunā Lietava“). Savo interesą Lietuvos atžvilgiu ir intencijas, kodėl apie ją rašo,

²⁷ Austra Dāle-Keniņa, *op. cit.*, p. 353.

²⁸ Rašoma, kad jo premjerą stebėjęs ir Lietuvos pasiuntinys Latvijoje Vytautas Vileišis (1887–1937); žr. Marta Grimma, *op. cit.*, p. 16.

²⁹ Emilija Prūsa, „Leetawa, neskumsti! Darius un Girena peemiņai“, in: *Latvis*, Rīgā, 1933-07-23, p. 5. Tris šio eilėraščio posmelius, t. y. pirmąjį trečdalį, į lietuvių kalbą ne visai grabiai yra išvertęs Juozas Urbšys. Vertimas paskelbtas čia: Emilija Prūsa, „Neliūdėki, Lietuva! Dariui ir Girėnui atminti“, in: *Juozas Urbšys: Gyvenimu liudiju istorija: Karininkas, diplomatas, kultūros veikėjas*, sudarė Vilius Kavaliauskas, Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2017, p. 73.

rašytoja aiškiausiai yra suformulavusi jau cituotoje prakalboje lietuviškam šio romano vertimui. Joje prisipažįsta norėjusi sukurti kūrinį, „kuris parodytų ir mano tautai, kas buvo, yra ir bus lietuviai“, prisipažįsta, kad šis kūrinys esąs vienas iš jos darbų, „paskirtų Lietuvai, jos liaudžiai ir žemei, kuri man mylima kaip antroji tėvynė“³⁰. Ir nors tiesiogiai šiuose prisipažinimuose tekalbama vien apie romaną *Kunigas Kairys*, jie puikiai tinka charakterizuoti visą lietuviškosios tematikos Emilijos Prūsos kūrybą.

LITHUANIA AS ‘THE SECOND HOMELAND’ IN EMILIJA PRŪSA’S WORKS

Summary

The paper deals with the works by the Latvian writer Emīlija Prūsa (1878–1950) on the topics of Lithuania: short stories, poems, the novel *Kunigass Kairis* (Priest Kairis, 1930), and the drama *Baltais jātnieks* (The White Rider, 1936). She married a Lithuanian man, learnt Lithuanian, and lived in Vilnius and Kaunas for some time. She became familiar with the life in Lithuania, which she called her ‘second homeland’, and with its history and aimed to convey this experience to Latvian readers. In her works, most of attention is focused on Vilnius, its occupation in the early twentieth century, and the history of the Lithuanian national revival: secret schools, book smugglers, activities of patriotic self-education. She included historical personalities such as Jonas Basanavičius, Juozas Tumas-Vaižgantas, and others in her works. She also embraced plots involving dramatic love and charitable social care that were set in Lithuania.

³⁰ Autorė, *op. cit.*, p. 7.